

LUTAN I SVERIGE

Tiden 1520 — 1560

Av Kenneth Sparr

Musicam hade konungen stor lust thill att höra, både meneschelige stemmer och jgönom goda och lustige jnstrumenter; hade och icke allenast god juditium ther om til at döma, wtan war och sielff en artist ther wthj både thil at siunga och spela. Eblandt alla jnstrumenther hölth han lutan för then liuffligaste, och war jngen den aftan, när han war ensam, wtan han öffuade sig iw ther wpå.¹⁾

Så berättar Per Brahe d. ä. för året 1532 i sin fortsättning på Peder Svarts krönika om Gustav Vasa. Per Brahes beskrivning bör vara trovärdig: som kusin till kungen har han säkert förstahandskänedom. Man slås av likheten mellan Gustav Vasa och hans något äldre kollega, Henrik VIII av England. Också denne var musikälskare och duktig lutspelare. I och för sig är det inget märkvärdigt med detta: musiken var en självklar del i de unga adelsmännens uppfostran. Per Brahe d. ä. uttrycker det på följande sätt i sin "Oeconomia":

Så wethe och mest huar man, huart til ARITMETICA tienlig är, Ähr och Mennischiligit och een AULICUM höfligit, att hafue någon förfarenheett vdi MUSICAM, på the honom icke Måles ässne Öron, såsom the skeedde MIDAS, Then ther dömdes ässnen bettre hafue sungit änn Nachtergaalen.²⁾

Kanske är det Gustav Vasas stämna vi hör i handlingar från rättegången mot Olaus Petri och Laurentius Andrae 1539 — 1540: "...M. Oluf för then skuldh, att han för en cantzeler, like så skickeligh war, som en ässne för en luteslagere, afsatt bleff..."³⁾

Musikintresset är en av anledningarna till att Gustav Vasa i mitten av 1520-talet i större omfattning börjar anställa musiker vid sitt hov. Säkert ville han också efterlikna sina sofistikerade utländska kollegor och omge sig med mera pompa och ståt. Musiken hade naturligtvis en viktig ceremoniell funktion, men tjänade också som förströelse. Tyvärr saknas det en modern, vetenskaplig undersökning av den svenska hovmusiken under 1500-talet och många detaljer är oklara. Något fast organiserad hovkapell kan man dock knappast tala om under detta sekel. Per Brahe d. ä. ger oss en liten interiör från musicerandet vid hovet:

Huar dag war efter middagen förordnat en tijma, när alle herremän måtte komma på dantze salen; ther komma tå hofmestarinnan in med frunntijmbereedt, och wore tå konungens spillemän ther thilstädes och lechte dantzen för them.⁴⁾

Bild 1
Lutspelare med sex-korig luta. Kopparstick daterat 1537 och utfört av Hans Brosamer (ca 1500—1554) från Fulda. Kopparsticket finns bl a i Uppsala universitetsbibliotek.

Foto: Uppsala universitetsbibliotek

Krakow, Polen.⁷⁾ Om denne kan vara identisk med någon av våra båda lutenister är emellertid svårt att fastställa. Samma är förhållandet när det gäller den Hieronymus som omnämns i de s. k. "Brüderbücher" från Schwarzhäupter-sällskapet i Danzig. För året 1533 finns i dessa följande noterat:

1533 sprachen zwei Brüder über die Kunst des Lauteschlagens. Der eine machte sich heischig sie bald zu erlernen, wenn er in einem Jahre die Motette, die in dem Buch des Lautenschlägers Jeronimus verzeichnet stehe, nach der Tabulatur auf der Laute schlagen könnte, so solte er für 1 Horn gulden 100 wieder erhalten.⁸⁾

Av detta kan vi dra slutsatsen att det existerade en bok med lutemusik innehållande motetter, skrivna (och komponerade eller intavolerade?) av en lutenist vid namn Jeronimus. Schwarzhäupter-sällskapet var ett samfund av tyska handelsmän och jag får anledning att återkomma till det längre fram.

Säkert har handelsvägarna betytt mycket för kulturförmedlingen. Hansestaden Danzig kom under 1500-talet att allvarligt konkurrera med Lübeck beträffande handeln med Stockholm. I det här sammanhanget kan mera i förbigående berättas att man 1934 vid Samlands-kusten, norr om Königsberg Pr. (nuv. Kaliningrad), hittade ett skepp som förläste 1536. Skeppets hemmahamn var Stockholm och bland vrakdelarna fann man ett konceptblad, som tillhört en köpman från Danzig vid namn Mychel Yndern. På konceptbladet finns två sidor med musik noterad i fransk luttabulatur.⁹⁾

De svenska räntekammarböckerna för 1533 och 1535 saknas, men på relativt goda grunder kan vi anta att åtminstone den ene av de båda Hieronymus stannade kvar i Gustav Vasas tjänst. "Jeronimus Lutenista" finns nämligen omnämnd i räntekammarböckerna för 1534, 1536 och 1537.¹⁰⁾ Därefter försvinner Hieronymus ur böckerna för att återigen dyka upp i september 1542. Tänkbart är att han ersattes av en annan lutenist, Cornelius Hoffman, till vilken jag återkommer. Möjligen kan det finnas ett samband mellan Hieronymus, Hoffman och den Hieronymus, som omnämns på följande sätt i handlingar daterade 1540 från Danzigs stadsarkiv: "Verstoruen erflass gelt xd.: Item VI m am Aprilis entpff. von Hieronimus dem lutenleger tyms vom halven Jare...6 mrg."¹¹⁾

Hieronimus återvände sannolikt i Gustav Vasas tjänst 1542. Den 5 september detta år kvitterar han nämligen ut smör och lax.¹²⁾ Räntekammarboken för 1542 nämner visserligen bara Cornelius Hoffman, men enligt en annan anteckning för 1542 fick "K.M. lutenister Jerominus, Niclas och Cornelius hvardera två mark silfver till skänks för att 'lathe sig göra upå thz flitigiste huardera för sig hans Kon. Matz. wapnn utåff' ".¹³⁾ Troligen är det dessa tre lutenister som i "Walborgsmesse Lön" får sammanlagt 245 mark enligt en anteckning i räntekammarboken 1543.¹⁴⁾ Hieronymus förekommer sedan i räntekammarböckerna för 1544, 1545, 1546 och 1547. Sista utbetalningen till honom är från 1547 när han får sin walborgsmässolön på 50 mark.¹⁵⁾

Hieronimus lämnar Stockholm någon gång under juli—september 1547 för att fara till Reval (nuvarande Tallinn, Estland) tillsammans med sin hustru och en ung svensk lutenist, Bertil Larsson (mera om denne längre fram). Orsaken till Hieronymus flyttning till Reval är inte känd och vi vet inte heller vad han sysselsatte sig med under sitt uppehåll där. Reval var sedan länge en betydande handelsstad och medlem i Hansan. Staden behärskades av Tyska Orden, den mäktiga riddarorganisationen, men här fanns också ett stort inslag av tyska handelsmän. På samma sätt som i Danzig fanns här ett Schwarzhäupter-sällskap. Vid dess sammankomster förekom ofta musik, däribland på luta, och musikerna kunde få sin betalning i form av en tunna öl.¹⁶⁾ En rimlig förklaring till Hieronymus vistelse i Reval

kan vara goda förbindelser med tyska handelsmän både i Danzig och Reval.

I Riksarkivet finns bevarat ett brev som Hieronymus skrev från Reval den 19 juni 1548.¹⁷⁾ Brevet är riktat till Gustav Vasa, "Durchlauchtiger Grossmechtiger Konig", författat på tyska och i de svassande ordalag som var tidens sed. Tyvärr är brevet inte särskilt innehållsrikt. Hieronymus ber kungen om dennes hjälp med att få tillbaka 50 mark som Valentin van Lüttich var skyldig honom. Valentin van Lüttich var sekreterare vid hovets tyska kansli och hörde till Gustav Vasas mest betrodda män. Hieronymus kallar sig "Ich armer Manne", men om det var frågan om en reell fattigdom är svårt att avgöra. Brevet är undertecknat "Jeronimo Hofman Lutenist" och är den enda källa som anger Hieronymus efternamn.

Hieronimus har alltså befunnit sig i Reval i åtminstone ett år. Hans senare förhållanden är höljda i dunkel, men kan möjligen anas. 1556 publicerade Benedictus de Drusina sin luttabulaturbok "Tabulatura continens insignes et selectissimas quasdam fantasias..." och i denna kan vi möjligen hitta ett spår av Hieronymus. Tabulaturboken är dedicerad till "Erico Gustavi Electo Regi Svecorum, Gothorum et Vandalorum" (Erik Gustav, svears, göters och venders utvald konung), som senare blev kung Erik XIV.¹⁸⁾ Det förefaller rimligt att anta att Benedictus haft någon form av kontakt med Sverige eller åtminstone känt till Erik XIV:s musikintresse:

*Kung Erik på sin luta leker,
Lutan lagd på silkesstickat knä,
Och den vita handen väljud smeker,
Fram ur silversträng och cederträ.*

Carl Snoilskys kända dikt har sannolikt verklighetsbakgrund. 1552 beställde dåvarande hertig Erik två lutor och det följande året lät man binda in fyra lutböcker "för Hans Nådes behov". Några år senare, 1561, beställde han inte mindre än sju nya lutor och att döma av en förteckning över hans bibliotek 1568 ägde han då "Luteböcker 2 i gult inbundne och förgylte".¹⁹⁾ Kanske hade Erik XIV som barn fått undervisning på luta av just Hieronymus? För att återvända till Benedictus bok så finns där ett stycke för luta, "Wer wolt ihr in ehren nicht sein holt", tillskrivet en "H. Hofman" (se bild 3).²⁰⁾ I sin avhandling "Geschichte der Laute und Lautenmusik in Preussen" menar Hans-Peter Kosack att Hofman var lutenist från Danzig, nämligen Kaspar Hofmann.²¹⁾ Det finns goda skäl för detta antagande. Benedictus de Drusina Elbingensis var säkert född i området kring sjön Drausen-See alldeles söder om staden Elbing. Elbing var en viktig handelsstad bara fem mil söder om Danzig. Enligt Kosack innehåller Benedictus bok också musik av en Hans Wilde, musiker från Danzig, liksom av Valentin Bakfark som uppehöll sig i Danzig och Königsberg under 1550-talet.²²⁾ Benedictus har säkert haft goda kontakter med musiklivet i Danzig.

Men är "H. Hofman" verkligen identisk med Kaspar Hoffmann? Det fanns åtminstone ytterligare en lutenist verksam i Danzig med efternamnet Hoffman (eller Hovemann), nämligen Nikles.²³⁾ Benedictus förkortning "H" av Hoffmans förnamn kan naturligtvis vara ett tryckfel, men om inte så finns det knappast något rimligt skäl varför förkortningen skulle ha använts för Kaspar eller Nikles. Möjligen kan det röra sig om den Hans Havemann, som var "zweiter Cytharist" bland rådsmusikanterna i Hamburg 1553—1559.²⁵⁾ Mot bakgrund av vad som anförts hittills menar jag nog att Hieronymus är den mest sannorlike upphovsmannen till (eller intavoleraren av) "Wer wolt ihr in ehren nicht sein holt" i Benedictus de Drusinas tabulaturbok.

Det finns anledning att återvända till Hamburg och Hans Hovemann, eller snarare några av hans musikerkolleger. Bland stadens "Rathsmusikanten" nämns, förutom Hans, även "Hieronymus Havemann de Olde, erster Cytharist und Lautenist" samt "Hierony-

mus Havemann de Junge, dritter Cytharst". Hieronymus "de Olde" var i stadens tjänst 1553—1561, Hieronymus "de Junge" och alltså även Hans 1553—1559.²⁶⁾ Det ligger nära till hands att anta att en återförening har skett mellan den "store" och den "lille" Hieronymus, som nämns i den svenska ränkekammarboken 1532. Tidsmässigt är det fullt möjligt. Kanske kan den "lille" Hieronymus också ha blivit "de Olde": det ligger ju 20 år mellan noteringen i ränkekammarboken och den i Hamburg. En liten detalj kan också nämnas som exemplifierar sambandet mellan Preussen och Hamburg. Bland rådsmusikanterna i staden fanns nämligen en lutenist vid namn Fritz de Drusina. Hans anställningstid är inte känd, men han avled 1601.²⁷⁾ Möjligen är det fråga om en släkting eller kanske son till Benedictus de Drusina. För att återgå till Hieronymus så finns det omnämnt en Hieronymus "citharedus" i Krakow 1556, men denna kan inte vara identisk med någon av de med samma förnamn i Hamburg. En "instrumentist" vid namn Hieronimus återfinns också i "Neue Capelle" vid hovet i Königsberg 1579.²⁸⁾

"Cornelij Luthenist"

En annan luteniskt väl dokumenterad i svenska källor är Cornelius Hoffman. Han anställdes vid hovet sannolikt år 1536 och förekommer regelbundet i räkenskaperna till 1544 som "Cornelij Luthenist".²⁹⁾ 1539 utfärdade Gustav Vasa ett förnyat s k beställningsbrev för Cornelius där man finner hans fullständiga namn och annan intressant information:

Wij Gustaff etc Göre witterligt, och Bekennes mett thetta wortt öpne breff Atuj så wtöffuer eens warit haffue, mett thenne oss elskelig tro tjenere Cornelius Hoffman, ath han her effter, som till thenne tiidh, och så lenge oss och honum nöger, för en Lutenist, troligen och eerligen tiena skall... Han skall och forplictig wara, fliteligen, och effter then rette kunst, ath lære then dreng, både på Luthe och harpe, som wij till honom satt haffue... Ther emott haffue wij loffuad och tilsagt honum till szin årlige for-tjäniste, then same besoldungh, som han till thenne tiidh, aff oss hafft haffuer, som är eth hundrade marc örtuger och 20 alner clede årlige...³⁰⁾

Vi känner till namnet på Cornelius "dräng" eller lärling. Han hette Bertil Larsson och till honom återkommer jag längre fram. Kombinationen luta-harpa är troligen vanlig under 1500-talet (se bild 4). Ett annat svenskt exempel är Niklas Hoffman, som jag också får anledning att behandla senare. Det är mycket sparsamt med uppgifter om musikernas vardagsbestyr, men i samband med Cornelius finns några detaljer i räkenskaperna:

"Item Cornelius Lutenisten till ath betecka luthorna medt fför wattn — 1 oxahudh" eller "Item Cornelius Luteniste anamadhe till att bedrage öffwer sin Kiste såsom Lutherne låghe nedhi — Oxehudh 1 st".³¹⁾

1544 lämnar Cornelius sin tjänst och i ränkekammarboken finns följande noterat:

"Cornelius luteniste hans år bliffuer uthe item 3 maij anno 44 må giffs honom hans utgångspenningar — 100 mark".³²⁾ Cornelius for sannolikt direkt till Danzig och skriver där ett brev till Gustav Vasas sekreterare Klemeth Hansson. Han ber att Klemeth skall hjälpa "drängen" Bertil Larsson och främja dennes sak inför kungen:

...ganz freunlich bittende Noch dem euch gotten benest der abredung halb was belang-en ist die verhaistung von wegen meins jungen barthelmeus wellent dz selbig in kein vergessen stellen vnd zu beguemer zeytt bey der Koⁿ Mtⁿ vorderen helffen... Dantzigh den — 13 — juny Anno — 1544 Cornely Hoffman Lauttenist.³³⁾

Detta brev är det sista livstecknet vi har av Cornelius och dessutom den enda källa som på något sätt förknippar honom med Danzig.

Bild 4

En bild ur Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rom 1555. Vinjett till femtonde boken, tjuogoåttonde kapitlet.

Niclas Harpist och Casper lutenleger

Den 9 april 1541 finns följande noterat i Gustav Vasas registratur: "Från Danzig drog han (Gustav Vasa) en god lut-spelare Nils Hoffman".³⁴⁾ Enligt arkivhandlingar från Danzig erhöi lutenisten Nikles Hovemann burskap i staden 1537.³⁵⁾ Det förefaller sannolikt att Nils och Nikles är en och samma person. Hans namn förekommer i varierande former: Nicolaus, Niclas, Nicles och Niclis. Han var, liksom Cornelius, också harpist. Niclas var troligen endast i kunglig tjänst som musiker under kortare perioder och han tycks ha sysslat med åtskilligt annat. 1544 fick han kungens tillåtelse att bedriva handel och beviljades också tullfrihet för sina varor.³⁶⁾ Han handlade åtminstone med vin och kryddor, men kungen var inte helt nöjd:

Vij haffve och förmercht stoort bedrägerij och skalckheter opå thett vijn Conradt (från Danzig) medt Nicles Harpenisth hijtt sendt hade.³⁷⁾

Även Gustav Vasas son, "utvald konung" Erik, utnyttjade Niclas tjänster. Han skrev följande från Uppsala 1555:

Till Niclaes Hoffman, att han besteller någre partzeler till kryddegården i Upsale, som registret utviser och late komme them Hans Gardnere tilhonde.³⁸⁾

Sista gången Niclas nämns i svenska källor är 1557 i ett brev från Gustav Vasa till Per Brahe d.ä:

Vij vele eder och icke förholle, att vij haffve inthitt synnerligen behagh till then Niclas Harpeniste, ty vij haffve förnummet att han icke mykitt foodrer våre saker, när han ähr i Danske (Danzig).³⁹⁾

En "Casper lutenleger" anställdes vid hovet från den 14 september 1544 med en årlig lön

av 50 mark. Möjligen efterträdde han Cornelius Hoffman. Släktskap mellan dem kan inte uteslutas eftersom också Casper hette Hoffman i efternamn. Casper stannade i kungens tjänst till 1546.⁴⁰⁾ Vi saknar närmare besked om Caspers härkomst, men återigen finns uppgifter i arkivhandlingar från Danzig av intresse. 1549 fick lutmakaren Kaspar Hovemann burskap i denna stad och många år senare, 1569, nämns "Caspar Hofman ein lautenist... in Dantzick glaubhaftich zeugbar Mann".⁴¹⁾

Innan jag lämnar de utländska lutenisterna vid Gustav Vasas hov så finns det skäl att dröja vid eventuella samband mellan dem. Det finns mer eller mindre starka anknytningar till Danzig. Med de välutvecklade handelsförbindelserna mellan denna stad och Stockholm som bakgrund så är det fullt tänkbart att dessa musiker hämtats just från Danzig. Det gemensamma efternamnet, Hoffman, är slående och det ligger nära till hands att anta ett släktskap mellan dem. Men vissa reservationer bör man dock göra: det finns inga ovedersägliga bevis att så är fallet och Hoffman var och är ett vanligt namn.

Till kon: Matz pipare Trumme,
slagare, Lutenister, Harpanister
Trummeter och fedlare anno E45.

Hieronimus Luteslagare gaf sin om året
100 mark, Gmeltsk angick igen 12 Rikij
anno 45, Och B. A. B. Gmeltsk sin anfang
ortz utgång löp

Penningar ————— 100 mark

Bertil Luteslagares wuldbesamstion

Penningar ————— 20 mark

Dattsar Harpslagare och Caspar Lutenist thers
Styngens Sönn wige gifte år 14 Septembri
anno 45. Löp 53 adagon tillfogna

Penningar ————— 60 mark

Bild 5

Ur Räntekammarboken 1545 (Riksarkivet). "Till kon: Matz pipare Trummeslagare, Lutenister, Harpanister Trummeter och fedlare anno E45". Anteckningar om lön till Hieronymus, Bertil och Casper.

Bertil Larsson — svensk lutenist

Av beställningsbrevet för Cornelius Hoffman och dennes brev från Danzig framgår att Bertil Larsson var Cornelius "dräng". Bertil kan vara född någon gång i mitten av 1520-talet och undervisades alltså på luta och harpa av Cornelius. Bertils läroår bör ha omfattat tiden 1539—1544 och det tycks ha rätt ett gott förhållande mellan lärare och elev. Detta antyds i alla fall av Cornelius brev till Klemeth Hansson. Kanske var brevet en av orsakerna till att Bertil anställs som "luteslagare" redan 1545. Han omnämns i räntekammarboken tillsammans med Hieronymus och Casper Hoffman (se bild 5). Bertils lön är väsentligt lägre än de övrigas: 20 mark mot 100 mark för Hieronymus, knappast förvånande med tanke på att Bertil var oerfaren. Även i 1546 års räntekammarbok finns lön till Bertil antecknad.⁴²⁾ 1547 lämnar han sin tjänst för att resa utrikes och passet finns redovisat i riksregistraturet:

Datum Gripzholm 4 Julij Anno 47. Wår gunst etc. Weeter Niels Pedersonn och Bottwedt, att w i thenne Bertill Luteniste gunsteligen haffwe förloffwedt på någon tijdt tilgörendis, att drage aff landit till att försöcke sich etc... Hwarföre är wår wille atti lathe honum become eders Pasbord. Thesligeste en godt tynne Smör, medt någon annen Skipzfetalie thenn wij honom till hielp och Vndsättning gunsteligen vnnt och giffwit haffwe...⁴³⁾

Om det var på kungens eller Bertils eget initiativ som utlandsresan aktualiserades vet vi inte, men syftet måste ha varit att Bertil skulle förkovra sig ytterligare på luta. Något resmål anges inte i passet utan det framgår av de tre brev som Bertil Larsson skrev till kungen och sekreteraren Klemeth Hansson. Dessa brev är dessutom de äldsta bevarade efter en svensk musiker (se bild 6).⁴⁴⁾ De är skrivna i Reval och daterade den 8 oktober 1547, den 17 mars och den 22 juni 1548. Av de två första framgår klart att det var Bertils, och förmodligen också kungens, avsikt att han skulle bege sig till Tyskland och där söka upp en viss "Jören van Lynneborg" för att studera hos denne. Som Gunnar Larsson framhållit är "Jören van Lynneborg" troligen identisk med lutenisten Georg Stehn från Lüneburg. I ett epitafium över Georg Stehn daterat 1571 skrev kantorn Lucas Lossius "dass Er, der die Menschen entzüchte, seine lieblicher Lieder nun vor Gottes Throne zum Besten gehen dürfte".⁴⁵⁾ Men Bertil skriver att han hade hört att Jören var död (alltså före oktober 1547!) och därför ändrat resmålet till Reval på inrådan av Hieronymus Hoffman och andra. Troligen lämnade Bertil och Hieronymus Stockholm samtidigt och tillsammans. Bertil är uppenbart bekymrad över att det ändrade resmålet kan ha missagat kungen. Han försäkrar att det är hans avsikt att fortsätta till Tyskland och "sporia en godh mestare och lära någeth ther jagh kan wara Eder nådz och Eders nadz koninglige Magistates barn tuill tienst med". Bertil ber vidare om ett litet underhåll och avslutar brevet med en del politiskt skvaller. Han undertecknar det med "Bertil Larss lutenist".

Efter drygt fem månader skriver Bertil på nytt, men denna gång riktar han sig till Klemeth Hansson (det första brevet var adresserat direkt till Gustav Vasa). Bertil har ekonomiska bekymmer och har därför svårt att komma i väg till Tyskland. Han bedyrar än en gång att detta är hans avsikt och att han sedan vill återvända till Sverige och "thiena konig, magistath, myn aller nadigste herre". Han ber också om Klemeths hjälp i en ekonomisk tvist med en viss Hans Flecksten. Bertil hade nämligen slagit vad med Hans om tio daler att "Jheronimuss luthenist" skulle lämna Sverige före Mickelsmässan, d v s den 29 september. Hans förlorade alltså vadet, men betalade inte till Bertil. Detta brev är undertecknat "Bertil meuss luteniskt".

Handwritten Swedish text, likely a letter or document, written in a cursive script. The text is dense and covers most of the left page.

Handwritten Swedish text, likely a letter or document, written in a cursive script. The text is dense and covers the top portion of the right page.

Handwritten signature or name, possibly "Cornelius Hoffman".

Bild 6
Ur det äldsta bevarade svenska musikerbrevet, skrivet av Bertil Larsson den 8 oktober 1547 från Reval. Brevet är ställt till Gustav Vasa. (Riksarkivet).

Det sista brevet av Bertils hand följer efter ytterligare knappt tre månader och är också adresserat till Klemeth Hansson. Det innehåller huvudsakligen skvaller om förrädaren och sigillförfalskaren Lares Finnsk. Bertil och "geronimusses hustru" hade i hemlighet lyckats ta ett förfalskat sigill från Lares och Bertil bifogade detta med sitt brev. Än en gång påminns Klemeth om de tio dalerna som Hans Flecksten var skyldig. Bertils avsikt är fortfarande att åka till Tyskland och han ber om ett litet underhåll. Brevet undertecknas "Bertil Lares Luthenist".

Tyvärr ger breven inga upplysningar om Bertils musikaliska förhållanden i Reval. Troligen var han tillsammans med Hieronymus Hoffman under denna tid. Som jag tidigare har nämnt kan Hieronymus ha haft kontakter och vänner bland det tyska borgerskapet och det bör ha funnits inkomstmöjligheter här. Om Bertil verkligen kom iväg till Tyskland eller ej finns det inga uppgifter om. Knappt tio år efter Bertils brev från Reval dyker en "Bertil Luthenslagare" upp vid hertig Johans (senare Johan III) hov på Åbo slott. Liksom brodern och fadern var Johan musikintresserad. En luta inköptes åt honom före hans avresa till Åbo 1556 och i en förteckning över hans och Katarina Jagellonicas lösegenom 1563 finns bland "Hertugens böker" upptaget "En lute bok".⁴⁶⁾ Under Johans och Katarinas

fångenskap på Gripsholm skickade Erik XIV bl a en lutbok till sin bror.⁴⁷⁾ Det är troligt att Bertil Luthenslagare och Bertil Larsson är en och samma person. Exakt hur länge Bertil var anställd vid Johans hov är svårt att fastställa. Kanske rör det sig om drygt ett år: från april 1556 till och med andra halvåret 1557. I en odaterad notering, sannolikt från 1557, står det att "Matz fidlere och Bertill Luthenslager aff landett till skench Penninger 80 mk".⁴⁸⁾ Noteras kan att Matz och Bertil hade hög lön i jämförelse med de övriga musiker- na vid Johans hov.

Matz och Bertil bör alltså ha lämnat Åbo under 1557. Det är bestickande att vi möter personer med samma förnamn som musiker vid Kristian III:s hov i Köpenhamn just år 1557. Här nämns tre "trombleslaaere" vid namn Bertell, Matz och Benedictus.⁴⁹⁾ Som jag nämnt i den första artikeln i den här serien så kan "trumpaslagare" betyda bl a lutenist.⁵⁰⁾ Benedictus stannade i dansk tjänst åtminstone till 1559 och han kallas då "Luthenslaaer".⁵¹⁾ Bertell och Matz får sin Mickelsmässolön vid det danska hovet 1557 och det kan stämma ganska bra med en avflyttning från Åbo i mitten av samma år. Det är i så fall möjligt att trumpetaren Jören Heyde förmedlade kontakten med Kristian III:s hov. Heyde hade haft anställning hos Albrekt av Preussen för att senare, 1542—ca 1555 hamna hos Albrekts sväger Kristian III av Danmark. Efter 1555 kom Heyde i Gustav Vasas tjänst och det finns uppgifter om att han vistas bl a i Åbo ca 1556.⁵²⁾ Noteringar om Bertell och Matz i de danska räkenskaperna finns bara för åren 1557—1558. Man kan naturligtvis spekulera i om Benedictus kan vara identisk med den tidigare nämnde Benedictus de Drusina. Tidsmässigt finns inga hinder, men i övrigt finns inga belägg för att så skulle vara fallet. Bertil Larssons vidare öden är inte kända, men i arkivmaterial från Königsberg 1567—1579 påträffas en lutenist vid namn "Barthel". Denne har dock efternamnet "Metzler" och det är knappast troligt att det är frågan om Bertil Larsson även om det tidsmässigt är möjligt.⁵³⁾

Trots att vår kunskap är begränsad så framträder i alla fall konturerna av Bertil Larsson, svensk musiker och lutenist under 1500-talet. Som musiker spelade han kanske en andraplansroll och det är symptomatiskt att han skickades utomlands för att lära mer. Den utbildning han fick på hemmaplan förmedlades av en tysk, Cornelius Hoffman, och anknytningen till Hieronymus Hoffman är också klar. Bertils levnadslopp visar på hur rörliga tidens musiker var och kanske också att det fanns ett väl utvecklat kontaktnät mellan musikerna. Innan jag övergår till de bevarade musikaliska dokumenten kan nämnas att det saknas uppgifter om lutenister vid Gustav Vasas hov från 1547 till konungens död 1560. Sistnämnda är utbetalas dock 30 mark till Hendrick Stråbuk för en låda "Luthener strenger".⁵⁴⁾

Musikaliska dokument

- De i Sverige bevarade luttabulaturerna från tiden 1520—1560 är relativt få, men i några fall av stort intresse:
- handskriften S 226 i Kungl. biblioteket, ca 1536—1544
 - Intabolatura di lauto...per...Jo. Maria da Crema. Libro terzo... Venedig 1546. Endast två kända exemplar, varav detta i Uppsala universitetsbibliotek.
 - Intabolatura di lauto del divino Francesco da Milano et dell'eccellente Pietro Paulo Borrone da Milano... Libro secondo. Venedig 1546. Det enda kända exemplaret i Uppsala universitetsbibliotek.
 - Intabolatura de lauto di lo eccellentissimo musicho messer Antonio Rotta... Libro primo... Venedig 1546. Sex kända exemplar varav detta i Uppsala univertetsbibliotek.

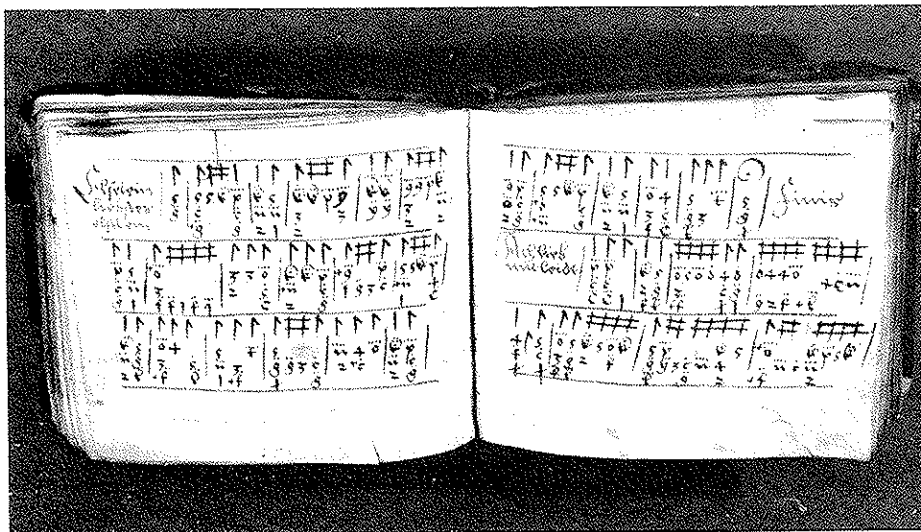

Bild 7
Ett uppslag ur handskriften S 226 med melodierna "Elselein liebster elselein" och "Ach lieb mit leidt".

Foto: Kungl biblioteket.

— handskriften Vok.mus.hs 87, "Codex Carminum Gallicorum". Uppsala universitetsbibliotek, ca 1546—1560.

— handskriften Instr.mus.hs 412. Uppsala universitetsbibliotek, ca 1560.

Av dessa är det endast handskriften S 226 som har en någorlunda säker svensk anknytning till 1500-talet (se bild 7). De övriga kan visserligen också ha använts i Sverige under samma sekel, men vi har inga som helst belegg för detta. Att de finns bevarade i svenska bibliotek är inget bevis i sig: det kan röra sig om senare förvärv eller krigsbyten.

Handskriften S 226 är sedan lång tid tillbaka relativt utförligt beskriven.⁵⁵⁾ Tidigare redovisade jag Per Brahe d.ä.:s uppfattning att en hovman borde vara något kunnig i musik. Inget kunde vara ett lämpligare hjälpmedel än just denna handskrift, som lär ut grunderna i lutspelet. En passande förlaga har också valts: till stor del är det fråga om en avskrift av Hans Newsidlers år 1536 tryckta "Ein Newgeordnet Künstlich Lautenbuch...". Newsidler hade ett uppenbart pedagogiskt syfte med sin tabulaturbok: "für die anfehenden Schuler die aus rechter kunst vnd grundt nach der Tabulatur sich one einichen Meyster darin zu üben haben".⁵⁶⁾ Handskriftens yttre form ger oss vissa antydningar. Den är inbunden i ett tidstypiskt skinnband med blindpressad ornamentik. Den tyska luttabulaturen är utomordentligt vackert präntad med svart och grönt bläck på blad av tunnaste kalvskinnspergament. Sannorlikt är boken ett verk av en professionell kopist och den bör redan på 1500-talet ha haft ett betydande värde. Inget för kreti och pleti alltså utan snarare något att sätta i händerna på den välbärgade unga adelsmannen eller kanske adelsfröken. Av en anteck-

ning "Anno 1591 in Vigilia S: Andrea Scriptum in Rytboholm Suetia" framgår att handskriften 1591 befann sig på Brahe-slottet Rydboholm i Uppland. Slottet ägdes vid denna tid av Per Brahe d.ä.:s son Abraham och beboddes bl a av den sistnämndes syster Ebba, gift Sparre. Det är alltså inte helt uteslutet att handskriften kan ha förvärvats av Per Brahe d.ä. eller någon i hans omedelbara omgivning. En anteckning i boken säger att den "comparatus Anno à nato Christo 1544", vilket kan betyda antingen att den förvärvades eller sammanställdes 1544. Den förstnämnda tolkningen är nog den riktiga. Man ställer sig då frågan varifrån handskriften har sitt ursprung. Det finns en detalj som kan ge oss en antydning: de efterdanser som hos Newsidler kallas för "Hupf auff" har, med något undantag benämningen "Sprung" i handskriften. Satsbeteckningen "Sprung" förekommer huvudsakligen i källor från nordöstra Tyskland: Benedictus de Drusinas "Tabulatura..." från 1556 och Matthäus Weissels "Tabulatura..." från 1573, båda tryckta i Frankfurt an der Oder.⁵⁷⁾ Förlagan till handskriften, Newsidlers tabulaturbok, är tryckt i Nürnberg och det måste finnas någon orsak till att kopisten har ändrat satsbeteckningarna.

Hur, var och när handskriften S 226 har brukats är inte känt i närmare detalj.⁵⁸⁾ Att den har använts torde stå klart, men knappast i någon större omfattning. Med undantag för pärmen har den inte utsatts för större slitage. Vad som med bestämdhet i alla fall kan sägas är att handskriften befunnit sig i Sverige sedan 1590-talet, att den kan knytas till Rydboholms slott och därmed till Brahefamiljen. Vid 1590-talet bör dock det musikaliska innehållet i handskriften ha varit "gammalmodigt" och anledningen till att den bevarats för framtiden är kanske dess estetiska kvaliteter. Handskriftens senare öden är till viss del kända. Ebba Brahes sonson namn, "Erich Sparr Sundby 1632", finns antecknat, dock knappast av honom själv: 1632 var han bara fyra år gammal. Erik Sparres brorson var far till Ulrica Sparre, som i sin tur var gift med Carl Gustaf Tessin, som också har antecknat sitt namn i handskriften. Sedan vet vi inget om handskriften förrän den 1846 skänktes till Kungliga biblioteket av en auditor Svensson i Nyköping.⁵⁹⁾

Musik för mer professionella lutenister finns i de tre tryckta böckerna av Giovanni Maria da Crema, Francesco da Milano och Antonio Rotta. Dessa tabulaturers väg till och eventuella användning i Sverige är okända, men vi kan inte utesluta att man faktiskt musicerat ur dem i vårt land under 1540- och 1550-talen. För den sparsmakade lutenisten var det naturligt att vända blickarna till Italien vid denna tid. Den italienska lutmusiken hade sin absoluta guldålder, representerad bl a av den "gudomlige" Francesco da Milano. Vägar för förmedling av denna musikkultur saknades inte heller. För att bara nämna ett exempel kan vi återvända till Frankfurt an der Oder. Mellan dess universitet och Bologna fanns klara förbindelser. Många tyskar studerade vid framför allt den juridiska fakulteten vid universitetet i Bologna och bland dessa fanns troligen en del musikaliskt intresserade som snabbt såg till att musiken spreds till hemorterna.⁶⁰⁾ Åtskilliga svenska studenter besökte under 1500-talet universitetet i Rostock, Greifswald och Wittenberg, men även i Frankfurt an der Oder.⁶¹⁾ Självklart har också musikerna själva bidragit till denna kulturspridning, men den skedde troligen på flera olika vägar.

Ett betydande musikaliskt dokument, både till sitt omfång, innehåll och sin vackra form är den så kallade "Codex Carminum Gallicorum" i Uppsala universitetsbibliotek. Dessvärre kan inte heller beträffande denna handskrift något med säkerhet sägas beträffande ursprung, tidpunkt för dess ankomst till Sverige eller dess eventuella användning här.⁶²⁾ Handskriften består av ett 180-tal intavoleringar, främst av italiensk och fransk vokalmusik. Musiken är noterad i italiensk luttabulatur och detta talar för att den har ett italienskt ursprung. En annan intressant handskrift är Instr.mus.hs 412, noterad i fransk luttabulatur och till skillnad från föregående rikt försedd med danssatser.⁶³⁾ Åtskilligt av musiken har konkur-

danser med luttabulaturer av Adrien Le Roy och sannolikt kommer handskriften från det franska kulturområdet. Inget är känt om dess väg till eller användning i Sverige.

Avslutningsvis bör också något nämnas om ett unikt dokument i Kungl. biblioteket som mig veterligen är okänt och ej tidigare presenterat (se bild 8).⁶⁴ Det rör sig om ett ettbladstryck i A2-format, som är framställt före 1562. Trycket domineras av en avbildning av en sex-korig luta och "Guidos hand", men innehåller också elementär information hur lutan stämmer m m. Det kompletteras av en liten sats i italiensk luttabulatur "Qual dolce fonte. . .", tillskrivet "la virtuoso Giouane" och denne kan möjligen vara identisk med Giovanni Maria da Crema.⁶⁵ Den enda upphovsmannauppgift som anges är "In Venetia per Matio Pagano in Frezaria al segno della Fede". Matio (eller Matteo) Pagano var boktryckare och verksam i Venedig ca 1538—1562. Mycket litet är känt om Pagano: 1546 återfinns träsnitt av honom i en mönsterbok och 1550 gjorde han åtta träsnitt "Dogens procesion".⁶⁶ Pagano-trycket har uppenbarligen haft en pedagogisk funktion och möjligen blev det en inspirationskälla för Michele Carrara, som många år senare, 1585, gav ut ett liknande, men betydligt mera utvecklat blad. Carraras tryck är känt sedan länge och ofta reproducerat.⁶⁷ Tyvärr saknas proveniensbestämning av Paganotrycket och vi har därför inga uppgifter om när och hur detta har kommit till Sverige.

NOTER

Artikeln är en utvidgad och omarbetad version av min uppsats "Lutenists at the Royal Court of King Gustavus I of Sweden" publicerad i *The Lute* 1985/2 ss, 69—80.

- 1) *Per Brahe* den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika utgifven af Otto Ahnfelt. Lund 1897, s. 2.
- 2) *Brahe*, *Per Oeconomia* eller Hushållsbok för ungt adelsfolk. Stockholm 1971, s. 15.
- 3) *Handlingar* från rättegången mot Olaus Petri och Laurentius Andrae i Örebro 1539—1540. Kyrkohistorisk årskrift 10 (1909) s.74.
- 4) *Per* . . . op. cit. s. 2.
- 5) Riksarkivet, Kammararkivet, Räntekammarböcker (förkortas *RKB* fortsättningsvis) 1532. *Svalenius*, Ivan, Gustav Vasa. Stockholm 1950 anger på s. 163 att lutenister fanns vid hovet redan 1531.
- 6) *Norlind*, Tobias, & *Trobäck*, Emil, Kungl. hovkapellets historia 1526—1926. Stockholm 1926 s. 17. *Upmark*, Gustaf, Gustaf Vasas hof — en studie. Stockholm 1912 s. 38.
- 7) *Sowinski*, Albert, *Les musiciens polonais et slaves anciens et modernes* . . . Paris 1857 s. 282. Citerad av *Larsson*, Gunnar, *Tre musikerbrev från mitten av 1500-talet*. Svensk tidskrift för musikkforskning 1960 s. 101f.
- 8) *Simson*, Paul, *Der Artushof in Danzig und seine Brüderschaften, die Banken*. Danzig 1900 s. 124. Citerad av *Larsson* op.cit. s. 101.
- 9) *Kosack*, Hans-Peter, *Geschichte der Laute und Lautenmusik in Preussen*. Königsberg 1934 s. 10 och 63.
- 10) *RKB* 1534, 1536 och 1537.
- 11) *Kosack* op.cit. s. 7.
- 12) Riksarkivet, Kammararkivet, *Varuhus och handling*, Stockholms slott 1542. Mons Mosons räkenskap.

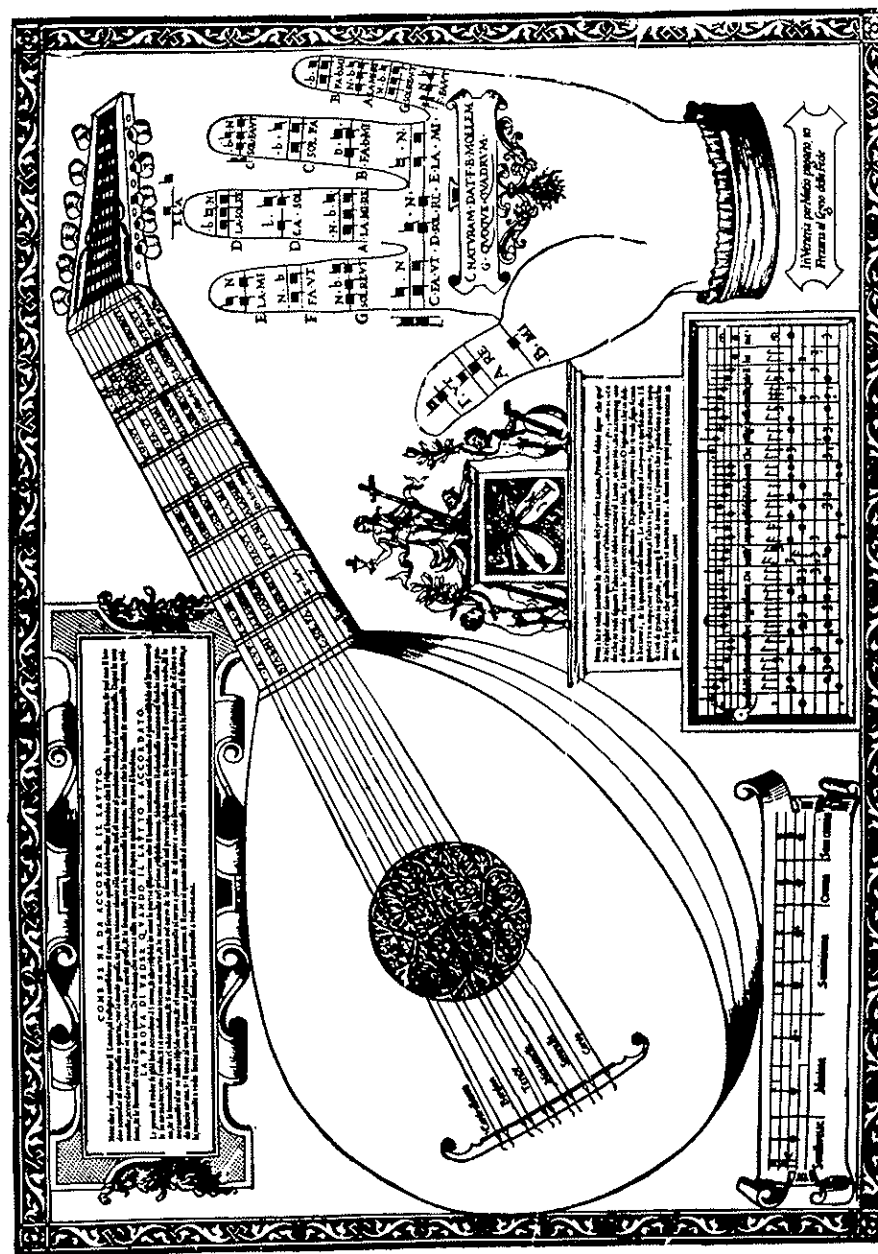

Bild 8

Matio Paganos illustrativa lutinstruktion starkt förminskad. Originaliet i Kart- och planschavdelningen, Kungl. biblioteket
mäter ca 40x60 cm.
Foto: Kungl. biblioteket.

Jessen, P., Der Ornamentstich. 1920 s. 151f. *Gazette des Beaux-Arts* 1877 nr 1 s. 493 och 498.

- 67) *Brown* op.cit. s. 342. Här anges att endast ett exemplar finns bevarat, nämligen i Biblioteca nazionale centrale, Florens. Detta är alltså inte korrekt. Ytterligare ett exemplar finns på Kart- och planschavdelningen, Kungl. biblioteket, Stockholm. Se *Mörner, C—G*, Rariteter ur en okatalogiserad notsamling i Kungl. biblioteket i Stockholm. Svensk tidskrift för musikkforskning 1961 s. 273. En faksimilutgåva av trycket finns i *Disertori*, Benvenuto, Intavolatura di Liuto di Michele Carrara MDLXXXV. Florens u.å.

INTERNATIONELLT LUTASYMPOSIUM I HOLLAND

Dutch Lute Society, STIMU, presenterar 3—7 september ett stort internationellt lutasymposium i Utrecht. Det ingår i *Holland Early Music Festival* och har som tema *The lute in Science and Practice*. På symposiet kommer omkring tjugo kända pedagoger och musiker att diskutera viktiga frågor om och kring lutan: intervolering, lutan som ensembleinstrument, instrumentteknik, lutaundervisning, nutida musik för luta m m.

Programmet omfattar förutom lektioner och föredrag även demonstrationer, paneldiskussioner och grupparbeten. I lärarstaben ingår bland andra: Howard Mayor Brown, Arthur Ness, Lyle Nordström, Joël Dugot, Michael Lowe, Robert Spencer, Ernst Vermeulen.

Men det blir inte bara fakta och diskussioner. I symposiet ingår också en konsertserie med gräddan av kända solister: Anthony Bailes, Konrad Junghänel, Jakob Lindberg, Nigel North, Paul O'dette, Hopkinson Smith.

Parallellt med övriga aktiviteter presenteras i Utrecht en utställning av lutor och andra typer av äldre knäppinstrument — både i original och i form av förstklassiga kopior. En annan utställning med holländska målningar och etsningar av instrumenttekniskt och musikhistoriskt intresse förbereds också.

I samband med symposiet publicerar man en faksimilutgåva av berömda holländska tabulaturverk.

Avgiften är Hfl 220, (billigare för medlemmar av STIMU: 195,—). Lunch ingår. Hotell bör bokas i god tid.

Anmälningssblanketter och detaljerad information kan erhållas genom: Int. Lute Symposium, c/o STIMU, Drift 21, NL-3512 BR UTRECHT, Nederländerna.

GITARRFESTIVALEN I ULRICEHAMN 1986

Gitarrfestivalen i Ulricehamn kommer igen, i år under veckan 3—9 augusti. På programmet står mästarkurser med Robert Aussel, Ako Ito, Carlos Bonell, Nigel North, Gary Southwell. Nytt för året är en kurs i flamencogitarr med Paco Peña som lärare och en improvisationskurs i jazzgitarr där Doug Raney, Thorgeir Stubø och Bo Sylvén står för lärdomarna. För andra året anordnas också en internationell gitarrtävling. I festivalen ingår också ett antal konserter med gästande lärare.

Kurserna är förlagda till Folkets Hus i Ulricehamn. Deltagarna har möjligheter till in-kvartering i olika prisklasser, på hotell, i vandrarhem eller på campingplats.

Information om Gitarrfestivalen i Ulricehamn kan erhållas från:

Festivalens högkvarter:
Kommunala Musikskolan
Nygatan 6
523 00 ULRICEHAMN
0321-270 00

Turistbyrån:
Lilla Torget
523 00 ULRICEHAMN
0321-137 00

Nyhet!*

GITARRSTÖDET

Det stabila alternativet till gitarrkudden och fotpallen. Fästes med sugkoppar. Färg: svart

(obs ej vit som på bilden)

150:- frakt
tillkommer

PRIM PRODUCTS

Magnus Göranson
Räntmästaregatan 20 B
416 58 Göteborg
Tel. 031-19 95 92

* Första leveransen under juli.
Därefter omgående.